

ЖЕЉКО КАЛУЂЕРОВИЋ¹

Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет

ПРЕД-ЕТИЧКА РЕФЛЕКСИЈА ПЕРИФРОНЕТИЧКОГ АБДЕРИЋАНИНА*

Сажетак: Сачувано је осам или девет Демокритових каталогизованих списа подељених у две тетралогije под збирним називом *Етика* (Ἠθικά). Неки од знаменитих мислилаца трудили су се касније да ових нешто мање од 220 фрагмената споје у логичан, кохерентан и оригиналан систем и тиме им придају важно место у филозофији „Мудрости” из Абдере, а све са интенцијом да се закључи да се код њега готово неупитно може говорити о етици, па и више од тога, да је он био утемељитељ грчке етике. Истраживање поменутих пасажа и ставова Леукиповог „дружбеника” везаних за врлину, правду, законе, прописе, норме, одговорност, демократију, слободу, добро расположење, блаженство, меру, *paideia* и човека, довело је аутора овог чланка до значајно другачије конклузије. Из доступних *Fragmenta moralia*, наиме, јасно произилази да тамо нема засебног методолошког рефлектовања морала нити промишљања делатног мишљења *alias* етике, као ни појмовне артикулације наведених практичких израза и термина. У Трачаниновим белешкама најчешће је реч о обичајносним максимама и такозваним *loci communes* хеленске културе и цивилизације. Значајан број сентени, другим речима, не прелази оквир експликација тзв. народне мудрости, односно *gnoma* тј. поучних изрека античког света. Аутор је, на концу, констатовао да се у „етичким” делима „дубоко промишљеног” (περίφρονα) Абдерићанина могу пронаћи доминантно саветодавни елементи који су били карактеристични за пред-етичко и пред-морално искуство Хелена, и не више од тога.

Кључне речи: „дубоко промишљени” Абдерићанин, *Етика*, „етика”, врлине, обичајност, *locus communis*, *gnome*, пред-етичка *refleksija*

Демокрит, Трачанин, аутор је чији је опус био импресиван како по волуминозности тако и по обухватности подручја о којима се

¹ Е-mail адреса аутора: zeljko.kaludjerovic@ff.uns.ac.rs

* Мом професору и ментору Миленку А. Перовићу – *In Memoriam*

расправља у њему.² Од око 390 сачуваних фрагмената, у фокусу овог истраживања биће махом сегменти оних осам или девет, од стране Трасила,³ каталогизованих „етичких” списка, који су били подељени у две тетралогije⁴ и садржавали око 216 текстуалних остатака. На основу наслова каталога (дословно) *Етика* (Ἠθικά),⁵ као и на основу тога што су се неки од каснијих мислилаца трудили да помену те фрагменте споје у логичан, кохерентан и оригиналан систем и тиме им придају важно место у Демокритовој филозофији, могло би се закључити да се код њега готово неупитно може говорити о етици, па и више од тога, да је он био утемељитељ грчке етике.⁶

² Делови овог рада објављени су претходних година у неколико обрада и интерпретација. Измене садржинског и стилског карактера, као и модификација текста, вршене су ради растерећења од повремених дигресија и неопходних прецизирања узрокованих накнадним увидима, због доступне додатне литературе и сопствених преводилачких решења референтних фрагмената, филозофских термина и појмова, као и поради прегледнијег и течнијег излагања.

³ Трасил из Мендеса (Θράσυλλος Μενδήσιος) или Александрије, упамћен и по свом римском имену Tiberius Claudius Thrasyllus, био је астролог, граматичар и коментатор књижевних дела, активан у другој половини I века пре н. е. и првој половини I века наше ере (умро је 36. године наше ере). У традицији се наводи не само да је уредио Демокритова дела већ и Платонов *corpus*, групишући га у девет тетралогija од по четири рукописа (ДЛ,III,56-61, ДЛ,IX,45).

⁴ У првој су следећа дела: 1. *Питагора* (Πυθαγόρας), 2. *О расположењу мудраца* (Περὶ τῆς τοῦ σοφοῦ διαθέσεως), 3. *О онима у Хаду* (Περὶ τῶν ἐν Ἅιδου), 4. *Тритогенеја* (а ово [име] је зато што три [ствари] настају из ње које све људско држе заједно) (Τριτογένεια (τοῦτο δὲ ἐστίν, ὅτι τρία γίνεταί ἐξ αὐτῆς ἃ πάντα ἀνθρώπινα συνέχει). У другој тетралогiji су сврстане ове књиге: 1. *О доброти* (О мужевности) или *О врлини* (Περὶ ἀνδραγαθίας ἢ Περὶ ἀρετῆς), 2. *Амалтејин рог* (Ἀμαλθείης κέρας), 3. *О добром расположењу* (О спокојству) (Περὶ εὐθυμίας), 4. *Белешке етичке* (Ἐπομνημάτων ἠθικῶν): јер се [дело] *Добро стање* (Εὖεστώ) не може пронаћи (Ἐπομνημάτων ἠθικῶν· ἡ γὰρ Εὖεστώ οὐχ εὐρίσκειται) (ДЛ,IX,46).

Лакс (A. Laks) и Мост (G. W. Most) бележе да многи од наслова који се налазе у овом каталогу несумњиво нису аутентични. Што се тиче наслова *О онима у Хаду* (као и још неким), сматрају да је он потврђен на другим местима или изворима. A. Laks, G. W. Most (ed. and trans.), *Early Greek Philosophy Later Ionian and Athenian Thinkers Part 2*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London, England, 2016, p. 63.

⁵ У целини Абдериђаниновог опуса посматрано, термини „етика” (ἠθικά) или „етички” (ἠθικῶν, ἠθικὸς) појављују се тачно седам пута, од тога само два пута у изворним пасажима и то као подела и наслов његових списка (ΔΗΜΟΚΡΙΤΟΥ ΗΘΙΚΑ, ΤΠΟΜΝΗΜΑΤΩΝ ΗΘΙΚΩΝ).

⁶ Консултовати: A. A. Huseinov, G. Irlie, *Istorija etike*, Književna zajednica Novog Sada, Novi Sad 1992, str. 36-37.

Премда поједини филозофи управо то и тврде,⁷ тешко је консеквентно одбранили ову тезу, најмање из два разлога. Прво, не постоји релевантан антички извор који би потврдио такав став. Аристотел, чија сведочанства имају сигнификантну тежину, и који је у много чему хвалио Абдерићанина,⁸ нигде не спомиње његове „етичке” списе. Код Демокрита, што је референтније, не може бити говора о било каквој етици ни из интринсичних разлога. Из сачуваних *Fragmenta moralia* јасно произилази да је тамо најчешће реч о обичајносним максимама које пореде поједина добра и упутства, која, потом, треба да човека који уме да слуша мудре савете науче како да на најбољи начин проживи свој век.

Ако се ово има у виду, уз аргументовану елаборацију која ће уследити у наставку чланка,⁹ постаје евидентно зашто овај аутор сматра да Демокрит није оставио иза себе етику као засебно методолошко испитивање темеља моралних норми и вредности те да, стога, није могуће ретроспективно реконструисати такву етику. Оно што се евентуално може учинити, или барем што су неки потоњи аутори покушавали, јесте да се она до одређене мере конструише на основу постојећих фрагмената, уз дужан опрез да, према ономе што је нама познато, сам Абдерићанин такав подухват није ни предузео нити га је реализовао.¹⁰

⁷ Властос (G. Vlastos) говори о историјској важности Демокритове етике као прве строго натуралистичке етике у грчком мишљењу. G. Vlastos, „Ethics and Physics in Democritus” (Part Two), у: *The Philosophical Review*, Vol. 55, No. 1. (Jan., 1946), p. 62.

Високо мишљење о Абдерићаниновом стваралаштву има и Кан (С. Н. Kahn), који каже да су пре Платонових дијалога једини вредни текстови који су се бавили етиком и психологијом са спекулативне или филозофске тачке гледишта, били фрагменти Хераклита и Демокрита. С. Н. Kahn, „Democritus and the Origins of Moral Psychology”, у: *The American Journal of Philology*, Vol. 106, No. 1. (Spring, 1985), p. 1.

⁸ Рецимо у делу *О настајању и пропадању* (Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς) (315a35): „Овај (Демокрит, прим. Ж. К.) је, чини се, о свему промишљао” (οὗτος δ' ἔοικε μὲν περὶ πάντων φροντίζειν). Прев. Ж. Калуђеровић. Aristotel, *O postajanju i propadanju*, у: *O nebu. O postajanju i propadanju*, РАΙΔΕΙΑ, Београд 2009, стр. 252, 315a35. Оригинал *О настајању и пропадању* (Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς) преузет је из: *Aristotelis Opera*, ex recensione Immanuelis Bekkeri, edidit Academia Regia Borussica, vol. I, Walter de Gruyter & Co., Berlin 1970 (orig. 1960), 315a35.

⁹ И узимање у обзир тврдњи исказаних у коресподентном коауторском прилогу: Ж. Калуђеровић, З. Калуђеровић Мијартовић, „Прото-биоетика онога који је ‘о свему размишљао’”, у: *ARHE*, god. XXI, br. 42, Novi Sad 2024, стр. 11-35.

¹⁰ Ауторово становиште је, прецизније, да Демокрит није ни могао да га предузме нити реализује, јер морал и етика нису „вечни” већ повесно ситуирани феномени, који су наговештени и почели да се помаљају на духовном хоризонту Хеладе тек са појавом

-

Највећи део Демокритових „етичких” фрагмената сакупљен је у две групе одвојених максима које су претежно биле пословичног карактера. То је, најпре, збирка од 132 *gnome* које су сачуване преко *Антологије* (*Ἀνθολόγιον*), коју је компилирао доксограф Јован из Стобија (*Ἰωάννης ὁ Στοβαῖος*) у Македонији вероватно у раном V веку наше ере (фрагменти обележени бројевима од 169-297 по Дилсу (H. Diels). Постоји и колекција од 88 *gnoma* под насловом „Златне изреке филозофа Демократа (!)”¹¹ (обележене код Дилса бројевима од 35-115 и насловљене као: ΔΗΜΟΚΡΑΤΟΥΣ ΓΝΩΜΑΙ), које су формулисане као упутство за исправно живљење.

О целини Абдерићанинових *Fragmenta moralia* постоје подељена мишљења, која се крећу у широком дијапазону, од готово потпуног Родеовог (E. Rohde)¹² одбијања њихове аутентичности, па све до Шмидове (W. Schmid)¹³ констатације да се Демокрит као писац, мислилац, и као личност, најјасније представља кроз многе проверене аутентичне фрагменте, који су сачувани преко његових „етичких” дела. Дилема о томе како оценити целину „етичког” *corpus*-а мислиоца из Абдере¹⁴ имао је и такав познавалац хеленског и пресократског дискурса какав је био Дилс. Он једноставно каже да испитивање датог

софиста и Сократа у „огњишту мудрости” (*πυρταεῖον τῆς σοφίας*) (*Прот.* 337д), Атини. Детаљније упоредити у: Ž. Kaluđerović, „Pretpostavke nastanka morala”, у: *Bošnjačka pis-mohrana* (Zbornik radova Simpozija „Gdje je nestao - moral”), Svezak 15, broj 42-43, Zagreb, Hrvatska, 2016, str. 135-147.

¹¹ О дилемама у вези имена филозофа, Демокрит (*Δημόκριτος*) versus Демократ (*Δημοκράτης*), и садржаја његове тзв. етичке збирке опширније у: H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker II*, Weidmann, Zürich . Hildesheim 1985, s. 153-154.

¹² Видети: E. Rohde, *Psyche*, Routledge & Kegan Paul, London 1925, p. 408.

¹³ Консултовати: W. Schmid, „Der Ausgang der altonischen Naturphilosophie: die Atomistik”, пог. VIII, у: W. Schmid - O. Stählin, *Geschichte der griechischen Literatur*, I. Teil, 5. Band, 2. Hälfte, 2. Abschnitt, Munich, 1948, s. 276.

¹⁴ Коментаришући, у претходном пасусу поменуто, колекцију „етичких” фрагмената који се приписује Абдерићанину, Тејлор (C. C. W. Taylor), уз извесне резерве, пише да различите стилске и садржинске особености указују на то да збирка максима коју је саставио Стобеј садржи већи удео аутентично Демокритовог материјала него збирка која се повезује са именом „Демократ”. C. C. W. Taylor, „The atomists”, p. 197, у: A. A. Long (ed.), *The Cambridge Companion to EARLY GREEK PHILOSOPHY*, Cambridge University Press, Cambridge 1999.

садржаја не омогућава ни да се прихвате некритички сви Демокритови фрагменти, нити да се у целини одбаце.¹⁵

Многи Абдерићанинови „етички” фрагменти, посматрани чак и из ондашње перспективе, напосто понављају уобичајене фразе обичајносне заједнице и тзв. *loci communes* грчке културе и цивилизације. Ево неких илустрација: „Многи [који] чине најсрамотнија [дела], речима најврснијим се служе” (Πολλοὶ δρῶντες τὰ αἰσχίστα λόγους ἀρίστοις ἀσκέουσιν) (ДК68Б53а); „Они неразумни у несрећи постају разумни” (Οἱ ἀξύνετοι δυστυχέοντες σωφρονέουσι) (ДК68Б54); „Промишљати је боље пре делања него [се] после кајати” (Προβουλευέσθαι κρείσσον πρὸ τῶν πράξεων ἢ μετανοεῖν) (ДК68Б66); „Стално оклевање чини делање недовршеним” (Τὸ αἰεὶ μέλλειν ἀτελέας ποιεῖ τὰς πράξεις) (ДК68Б81); „Многи избегавају пријатеље када из богатства у сиромаштво упадну” (Ἐκτρέπονται πολλοὶ τοὺς φίλους, ἐπὴν ἐξ εὐπορίας εἰς πενίην μεταπέσωσιν) (ДК68Б101); „Страх доиста производи ласкање, али не доноси [истинску] добронамерност”¹⁶ (Φόβος κολακείην μὲν ἐργάζεται, εὐνοίαν δὲ οὐκ ἔχει.) (ДК68Б268), и слично.

Постоје и поклапања одређених Демокритових изрека са фрагментима који су данас познати као изворно Хераклитови. Карактеристична је, на пример, сличност Абдерићаниновог 64. фрагмента: „Многи, [иако] пуни знања, ума немају” (Πολλοὶ πολυμαθεῖς νοῦν οὐκ ἔχουσιν) (ДК68Б64), са Ефежаниновим 40. фрагментом: „Многозналаштво уму не учи, иначе би Хесиода научило и Питагору, а такође и Ксенофана и Хекатеја”¹⁷ (πολυμαθίη νόον ἔχειν οὐ διδάσκει· Ἡσίοδον γὰρ ἂν ἐδίδαξε καὶ Πυθαγόρην αὖτις τε Ξενοφάνεά τε καὶ Ἑκαταῖον) (ДК22Б40). Слична ситуација је и када су у питању Демокритови фрагменти 65, 171 и 236 (ДК68Б65, ДК68Б171 и ДК68Б236), који као да представљају својеврсни „ехо” 119. и 85. (ДК22Б119 и ДК22Б85) Хераклитовог фрагмента.

¹⁵ H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker II*, Weidmann, Zürich . Hildesheim 1985, s. 154.

Курд (P. Curd) слично наводи да је аутентичност фрагмената о етичким питањима који се приписују Абдерићанину нејасна. P. Curd (ed.), *A Presocratic Reader*, Hackett Publishing Company, Inc., Indianapolis/Cambridge 2011, p. 110.

¹⁶ Претходних шест фрагмената превео је Ж. Калуђеровић. H. Diels, *Predsokratovci fragmenti II*, Naprijed, Zagreb 1983, str. 159-162, 183; B53a, B54, B66, B81, B101, B268. Нем. изд. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker II*, Weidmann, Zürich . Hildesheim 1985, s. 157-158, 160, 163, 200; B53a, B54, B66, B81, B101, B268.

¹⁷ Претходна два фрагмента превео је Ж. Калуђеровић. H. Diels, *Predsokratovci fragmenti I*, Naprijed, Zagreb 1983, str. 160, 153; B64, B40. Нем. изд. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker I*, Weidmann, Zürich . Hildesheim 1985, s. 158, 160; B64, B40.

Подударања се ту не завршавају, јер неки други Абдерићанинови пасажии показују изненађујућу блискост и сродност са сократовским или платоновским виђењем ствари. Његов фрагмент број 40 (као и фр. 77 (ДК68Б77) и 171 (ДК68Б171)) „Ни телима ни богатством [не] бивају људи блажени, него исправношћу и промишљеношћу”¹⁸ (Οὐτε σώμασιν οὔτε χρήμασιν εὐδαιμονοῦσιν ἄνθρωποι, ἀλλ’ ὀρθοσύνηι καὶ πολυφροσύνηι) (ДК68Б40), готово понавља Сократове речи изречене Атићанима у *Одбрани Сократовој* (ΑΠΟΛΟΓΙΑ ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ) (30а-б): „Ја, наиме, ништа друго [не] радим него идем околу уверавајући вас, и млађе и старије, да се не старате више ни за тело ни за имовину, нити тако ревносно, као за душу, да [вам] [она] најбоља буде”¹⁹ (Οὐδὲν γὰρ ἄλλο πρᾶττων ἐγὼ περιέρχομαι ἢ πείθων ὑμῶν καὶ νεωτέρους καὶ πρεσβυτέρους μήτε σωμάτων ἐπιμελεῖσθαι μήτε χρημάτων πρότερον μηδὲ οὕτω σφόδρα ὡς τῆς ψυχῆς ὅπως ὡς ἀρίστη ἔσται).

Постоје, напокон, и фрагменти, попут онога који је смештен између 288. (ДК68Б288) и 289. (ДК68Б289): „Не постоје за богатство тако сигурна врата која не [може] отворити тренутак судбине”²⁰ (Οὐκ ἔστιν οὕτως ἀσφαλὴς πλούτου πυλεῶν, ὃν οὐκ ἀνοίγει τύχης καιρός) (41, 59), који није био прихваћен као аутентичан од стране Дилса и Кранца (W. Kranz), с образложењем да садржи јампски триметар.²¹

¹⁸ Прев. Ж. Калуђеровић. Н. Diels, *Predsokratovci fragmenti II*, Naprijed, Zagreb 1983, str. 158, B40. Нем. изд. Н. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker II*, Weidmann, Zürich . Hildesheim 1985, s. 155, B40. Видети и: ДК68Б37, ДК68Б187.

¹⁹ Прев. Ж. Калуђеровић. Platon, *Odbrana Sokratova*, у: *Dijalozi*, Kultura, Beograd 1970, str. 81, 30а-б. Оригинал *Одбране Сократове* (ΑΠΟΛΟΓΙΑ ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ) преузет је из: Platon, *DES SOKRATES APOLOGIE. KRITON. EUTHYDEMOS. MENEXENOS. GORGIAS. MENON*, Werke: in 8 Bd.; griech. u. dt., zweiter band, Hrsg. von G. Eigler, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1988, s. 36, 30а-б.

Клаус (D. B. Klaus) истиче да је очигледно да су искази о ψυχή, који се приписују Демокриту, обликовани у сократском духу и да по први пут нуде етички програм који је експлицитно заснован на добробити *psyche*. D. B. Claus, *Toward the Soul: An Inquiry into the Meaning of ψυχή before Plato*, Yale University Press, New Haven, London 1981, p. 142.

²⁰ Прев. Ж. Калуђеровић. Н. Diels, *Predsokratovci fragmenti II*, Naprijed, Zagreb 1983, str. 186, * - 41,59. Нем. изд. Н. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker II*, Weidmann, Zürich . Hildesheim 1985, s. 205, * - 41,59. Синтагма τύχης καιρός може бити преведена, осим као „тренутак судбине”, и као „стицај околности” или „случајан тренутак”.

²¹ Упоредити: W. K. C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy II*, Cambridge University Press, Cambridge 1965, p. 491.

Абдерићанинов фрагмент бр. 173 (ДК68Б173) гласи:

Људима [се] зло из доброга рађа, када год неко добрим не уме да руководи нити управља с лакоћом. Није праведно такве [ствари] сврстати међу зла, него међу добре; а оним добрим [стварима] може се користити и као браном спрам зла, ако неко [то] хоће.²²	ἀνθρώποισι κακὰ ἐξ ἀγαθῶν φύεται, ἐπὴν τις τὰγαθὰ μὴ ἰσχυρῶς ποιεῖν μηδὲ ὀρεῖν εὐπόρως. οὐ δίκαιον ἐν κακοῖσι τὰ τοιάδε κρίνειν, ἀλλ' ἐν ἀγαθοῖσιν ὧν τοῖς τε ἀγαθοῖσιν οἷόν τε χρῆσθαι καὶ πρὸς τὰ κακὰ, εἴ τιτι βουλομένη, ἀλχηί.
--	--

Демокрит истиче да није праведно (οὐ δίκαιον)²³ третирали као зло (κακὰ) оно што настаје као последица непримереног коришћења добара (τὰγαθὰ). Зло, дакле, не поседује самосталну и независну егзистенцију; оно се појављује услед човекове неспособности да делатно (руко)води (ποιοῦν) и вешто управља (ὀρεῖν) оним што је инхерентно добро.²⁴ Други темељни увид овог пасажа јесте могућност да се добра, ако су

²² Прев. Ж. Калужеровић. Н. Diels, *Pred Sokratovci fragmenti II*, Naprijed, Zagreb 1983, str. 173, B173. Нем. изд. Н. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker II*, Weidmann, Zürich . Hildesheim 1985, s. 179, B173. О нешто другачијој верзији у погледу морфологије, синтаксе и семантике овог фрагмента консултовати: J. Stobaei, *Anthologium Eclogae Physicae et Ethicae*, vol. I, recens. C. Wachsmuth et O. Hense, Apud Weidmannos, Berolini 1884, s. 177, II, 9, 2.

²³ *Dike* и њени деривати, који ће у наставку овог прилога бити помно разматрани, у Абдерићаниновим „етичким” списима експлицитно се помињу укупно 35 пута у 22 различита фрагмента. Она се са негативном партикулом појављује 21 пут у 15 фрагмената: као *ἀδικέοντα* и *ξυλαδικέειν* у ДК68Б38, као *ἀδικῶν* и *ἀδικουμένων* у ДК68Б45, као *ἀδικεῖν* у ДК68Б62 и ДК68Б266, као *ἀδικίης* у ДК68Б78, ДК68Б181 и ДК68Б215, као *ἀδικέων* у ДК68Б89 и ДК68Б266, као *οὐ δίκαιον* у ДК68Б173, као *ἀδικίην* у ДК68Б193, као *ἀδικεῖν* у ДК68Б217, као *ἀδικηί* и *ἀδικέοντι* у ДК68Б253, као *ἀδικίη* у ДК68Б256, као *ἀδικουμένοις* и *ἀδικον* у ДК68Б261, као *ἀδικεῖ* у ДК68Б262 и као *ἀδικέοντα* у ДК68Б266. Једном се појављује као облик *δίκαιον* у ДК68Б265. Верзија *δίκαιος* појављује се у ДК68Б50 и ДК68Б73. Супстантивирано *τὸ δίκαιον* (или *τὰ δίκαια*) појављује се у ДК68Б174, ДК68Б261 и ДК68Б266. Именица мушког рода *δικαστής* може се пронаћи у ДК68Б159. Најзад, сама именица женског рода *δίκη* појављује се 7 пута у следећим фрагментима: ДК68Б159, ДК68Б174, ДК68Б215, ДК68Б256, ДК68Б258 и у ДК68Б263.

²⁴ Сличан закључак о односу према здрављу, снази, лепоти и богатству може се пронаћи у Платоновом дијалогу *Менон* (ΜΕΝΩΝ (ἡ περὶ ἀρετῆς, παιραστικός). У Мен. 88а, Сократ Менону говори да се исте ствари некад сматрају корисним а некад штетним, а да су оне корисне када се правилно користе, док су штетне када се њима неко лоше служи. Видети и 2. главу IV књиге Ксенофонових *Успомена о Сократу* (Ἀπομνημονεύματα).

правилно усмерена, употребе и као средство превенције негативних реперкусија непромишљених чинова. Ово наговештава да разборитост не лежи у пуком постизању добра, већ и у способности да се оно искористи за очување стабилности и спречавање својеврсних девијација у обичајносној заједници.

Фрагмент, у том смислу, отвара простор за дубљу филозофску расправу о томе како се вредности обликују кроз динамичку интеракцију појединаца и њиховог окружења. Исправна оријентација и балансирано опхођење према стварима – било да су оне тварне, душевне или умне – не само да обликује природу добра и зла, већ и разоткрива њихову узајамну условљеност. Зло се, наглашено је малопре, не појављује као онтолошка нужност, већ као одступање од поретка, изазвано нескладним управљањем добрима. Тиме се имплицира потреба за континуираним (само)усавршавањем и усклађивањем с оним што носи истинско обележје добра.

Стобеј у *Антологији* преноси и да (Stob. IV, 5.47):

[Учињених] грешака људи се сећају више него онога [што] [је] добро урађено. Доиста, и праведно је тако; <јер>, као што <онога> који враћа оно што му је поверено не треба хвалити, али онај који [то] не враћа [треба] да буде на лошем гласу и да трпи, тако је и с владаром. [Он], наиме, није изабран да би зло чинио, него да би [чинио] добро.²⁵	τῶν ἡμαρτημένων ἄνθρωποι μεμνέσθαι μᾶλλον ἢ τῶν εὖ πεποιμένων. καὶ γὰρ δίκαιον οὕτως· ὥσπερ <γὰρ τὸν> τὰς παρακαταθήκας ἀποδιδόντα οὐ χρὴ ἐπαινεῖσθαι, τὸν δὲ μὴ ἀποδιδόντα κακῶς ἀκούειν καὶ πάσχειν, οὕτω καὶ τὸν ἄρχοντα. οὐ γὰρ ἐπὶ τούτῳ ἡγεῖσθαι ὡς κακῶς ποιήσων, ἀλλ' ὡς εὖ.
---	---

Демокрит је желео да поручи да је архонту,²⁶ или неком другом ко је изабран да обавља јавну дужност, иманентно да то треба да чини добро

²⁵ Прев. Ж. Калуђеровић. J. Stobaei, *Anthologium*, vol. IV, partem priorem, recens. C. Wachsmuth et O. Hense, Apud Weidmannos, Berolini 1909, s. 211, IV, 5, 47. Код Дилса и Кранца овај пасаж обележен је као Демокритов фрагмент 68B265. H. Diels, *Predsokratovci fragmenti II*, Naprijed, Zagreb 1983, str. 183, B265. Нем. изд. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker II*, Weidmann, Zürich . Hildesheim 1985, s. 199-200, B265.

²⁶ О ἄρχοντες се говори и у наредном параграфу *Антологије* (IV, 5, 48) (ДК68B266). Текст белешке предлаже заштиту (прев. Ж. Калуђеровић): „[Онога] [који] праведно поступа” (τὰ δίκαια ποιῆντι), да не би у периодичном смењивању у вршењу дужности потпао под власт оних које је претходно кажњавао. Дилсова допуна изворног текста, због празнина у њему, мења смисао оригинала тако да нарушава једно од темељних начела античке демократије – принцип одговорности. По његовом додатку, Демокрит каже да је неприлично да архонт буде одговоран било коме осим самом себи, као и да онај који је годину дана владао над другима не би требао да доспе под власт тих других. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker II*, Weidmann, Zürich . Hildesheim 1985, s.

и у општем интересу јер: „Доиста, и праведно је тако” (*καὶ γὰρ δίκαιον οὕτως*), док је супротно понашање оно што није прихватљиво тј. оно што је „неправедно” и што треба жигосати.

У фрагменту 253 (ДК68Б253) Абдерићанин као да се двоуми да ли треба обављати јавне послове.²⁷ Превагу зашто треба испуњавати своје обавезе према *πόλις*-у односи и чињеница да би се у супротном стекла лоша репутација, иако такав грађанин нити отуђује нечију имовину нити чини било какву другу неправду (*καὶ ἢν μηδὲν μήτε κλέπτει μήτε ἀδικῇ*). Крај овог фрагмента додатно заоштрава Демокритове дилеме и размишљање, пошто се у њему наводи да чак и онај ко ништа не занемарује и ко уз то не чини никакву неправду, ипак ризикује да доспе на зао глас, па и да му се нешто лоше догоди. Последња реченица у 253. фрагменту блиска је првој из малочас цитираног 265. фрагмента: „Нужно је, пак, грешити, а опростити људима није лако”²⁸ (*ἀνάγκη δὲ ἁμαρτάνειν, συγγινώσκεισθαι δὲ τοὺς ἀνθρώπους οὐκ εὐπετές*) (ДК68Б253). Абдерићанинов став у себи, другачије речено, садржи извесну релативистичку црту, па и песимистичку ноту, јер тврди да је живот са

200, В266. Дилсов додатак, по аутору овог чланка, може имплицирати континуитет власти и нарушити не само принцип одговорности већ и идеју да сви грађани наизменично врше власт и покорavaju се власти, што је према Аристотелу, и не само њему, једно од битних начела демократије (упоредити III и нарочито VI књигу његове *Πολιτικῆς*).

²⁷ Премда само један фрагмент раније (ДК68Б252), наводи да послове града-државе (*τὰ κατὰ τὴν πόλιν χρεῶν*), односно бригу око доброг управљања њоме (*ὅπως ἄξεται εἶ*), треба сматрати најважнијим од свега (*τῶν λοιπῶν μέγιστα ἡγεῖσθαι*). У наставку овог фрагмента, Демокрит каже да је град-држава којом се добро управља највећи ослонац (*πόλις γὰρ εἰ ἀγομένη μεγίστη ὁρσώσις ἐστί*) и у њој се све садржи, и да ако је она здрава и безбедна онда је све здраво и безбедно (*καὶ τοῦτο σφισσόμενον <τὰ> πάντα σφύζεται*), и супротно, ако она пропада то јест упропашћава се онда све пропада тј. бива упропашћено (*καὶ τοῦτο διαφθειρόμενον τὰ πάντα διαφθίρεται*). Видети: М. А. Perović, *Filozofija politike*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica 2019, стр. 98-99.

С обзиром да држава несумњиво стоји изнад свих других ствари и вредности, у фрагменту 157 (ДК68Б157) налази се препорука да се темељито изучи најбитније умеће, а то је политичко умеће (*πολιτικὴν τέχνην*), као и да се тежи оним напорима из којих произилазе највеће и најсјајније ствари за људе (*τὰ μέγала καὶ λαμπρὰ γίνεται τοῖς ἀνθρώποις*).

Уопште о учествовању у јавном животу односно о човеку као грађанину, говори на карактеристичан начин и Абдерићанинов 3. фрагмент (ДК68Б3) (који два пута наводи и истакнути римски стоичар и државник Сенека, и то као особит знак животне мудрости).

²⁸ Прев. Ж. Калуђеровић. Н. Diels, *Predsokratovci fragmenti II*, Naprijed, Zagreb 1983, стр. 181, В253. Нем. изд. Н. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker II*, Weidmann, Zürich . Hildesheim 1985, s. 196, В253.

људима непредвидив, пошто заједница уме да буде и сурова, чинећи очигледне неправде.²⁹

Фрагмент број 50: „Онај [ко] је новцу потпуно подређен никада не [може] бити праведан”³⁰ (ὁ χρημάτων παντελῶς ἥσσων οὐκ ἂν ποτε εἴη δίκαιος (ДК68Б50), и фрагмент број 261: „[Онима] [који] трпе неправду треба помагати према могућности и не допуштати [такве] [ствари]; јер оно [што] [је] такво праведно [је] и добро, а оно [што] није такво неправедно [је] и зло”³¹ (ἀδικοῦμένοισι τιμωρεῖν κατὰ δύναμιν χρηρ καὶ μὴ παρίεναι τὸ μὲν γὰρ τοιοῦτον δίκαιον καὶ ἀγαθόν, τὸ δὲ μὴ τοιοῦτον ἄδικον καὶ κακόν (ДК68Б261), само потврђују ауторово мишљење из увода овог прилога да код Демокрита постоји значајан број сенценци које не прелазе оквир експликација тзв. народне мудрости.³²

²⁹ Сличан, не баш оптимистички, тон избија и из његових фрагмената који помињу децу (ДК68Б275, ДК68Б276, ДК68Б277; у вези са последње поменутиим фрагментом упоредити: R. Sorabji, *Emocije i duševni mir*, Sandorf & Mizantrop, Zagreb 2016, str. 290.). Иако Демокрит каже да потреба за потомством произилази из природе свих живих бића, он, истовремено, сматра да треба успоставити извесну дистинкцију између људи и осталих живих бића. Специфичност људи је да они једини међу бићима која имају душу мисле да од потомства које добијају могу да очекују и неку корист (ДК68Б278). За тенденције код Абдерићанина које наглашавају интринсичну сродност целокупне природе односно свих живих бића, а донекле и неживих, видети навођени коауторски чланак: Ж. Калуђеровић, З. Калуђеровић Мијартовић, „Прото-биоетика онога који је „о свему размишљао“, у: *ARHE*, god. XXI, br. 42, Novi Sad 2024, str. 11-35.

³⁰ Прев. Ж. Калуђеровић. H. Diels, *Predsokratovci fragmenti II*, Naprijed, Zagreb 1983, str. 159, B50. Нем. изд. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker II*, Weidmann, Zürich . Hildesheim 1985, s. 156, B50.

³¹ Прев. Ж. Калуђеровић. H. Diels, *Predsokratovci fragmenti II*, Naprijed, Zagreb 1983, str. 182, B261. Нем. изд. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker II*, Weidmann, Zürich . Hildesheim 1985, s. 198, B261. И овде се може успоставити аналогија са речима ранијих писаца. Аристотел, наиме, у 9. пасажу *Устава атинског* (Ἀθηναίων πολιτεία), као једну од најнародскијих или најдемократичнијих ствари у Солоновом уставу (велики атински државник је, подсетимо се, умро барем сто година пре него што се Демокрит родио) наводи да је свакоме, ко је то хтео, било омогућено да се заузме у корист оних којима је учињена неправда (ἐπειτα τὸ ἐξεῖναι τῷ βουλομένῳ τιμωρεῖν ὑπὲρ τῶν ἀδικουμένων). Опширније о чувеном νομοθέτης-у и творцу σειράρχεια-е у: Ž. Kaluđerović, O. Jašić, Z. Kaluđerović Mijartović, „Dike atinskog mudraca i zakonodavca“, у: *Gradovrh*, god. XVIII, br. 18, Tuzla, Bosna i Hercegovina, studeni 2022, str. 99-115.

³² Ипак, потоњи Абдерићанинов фрагмент (ДК68Б261), у коме се инсистира на дужности да се помаже онима који трпе неправду у мери у којој је то могуће, пружа рани темељ за етичка разматрања која су потом постављена код Сократа, Платона и Аристотела, па и у каснијим етичким традицијама, у смислу преузимања и даљег развијања идеје да се оно праведно, правда односно праведност манифестују као делатно остваривање добра у животу хеленске заједнице.

Као што и фрагмент број 45: „Онај [ко] наноси неправду несрећнији је од онога [ко] трпи неправду”³³ (ὁ ἀδικῶν τοῦ ἀδικουμένου κακοδαίμονέστερος (ДК68Б45), изриче мисао која се може пронаћи као Сократова у разговору са Полом у Платоновом дијалогу *Горгија* (ГОРΓΙΑΣ [ἡ περὶ ῥητορικῆς, ἀνατρεπτικός]) (479ε). Приговор у вези овога фрагмента, који се може упутити на Демокритов рачун, јесте да се у његовој заоставштини налази фрагмент број 193 (ДК68Б193), који директно противречи изреченој тези у 45. фрагменту (ДК68Б45).³⁴ У 193. фрагменту (ДК68Б193), Абдерићанин, наиме, држи да је знак разборитости (φρονήσιος) (са)чувати се (φυλάσασθαι) од неправде (ἀδικίην) која је у изгледу, а да је знак неосетљивости (ἀναλγησίης) не узвратити (μὴ ἀμύνασθαι) за учињену неправду.

Фрагмент број 181 (ДК68Б181) истиче потребу за усмеравањем ка врлини (ἀρετῇ), и то пре свега вербалним подстицајима (προτροπή) и уверавањем (πειθοῖ), а не само уз помоћ закона (νόμῳ) и нужде (ἀνάγκη). Демокрит још додаје (ДК68Б181):

Вероватно је, наиме, да ће онај [кога] од [чињења] неправде спречава [само] закон грешити у тајности, док није вероватно да ће онај [кога] ка [вршењу] дужности води уверавање чинити нешто погрешно, ни у тајности нити јавно. Стога, онај ко разложно и са знањем исправно поступа, постаје у исти мах храбар и правилно расуђује.³⁵

λάθρηι μὲν γὰρ ἀμαρτέειν εἰκὸς τὸν εἰργμένον ἀδικίης ὑπὸ νόμου, τὸν δὲ ἐς τὸ θεόν ἡγμένον πειθοῖ οὐκ εἰκὸς οὔτε λάθρηι οὔτε φανερώς ἔρδειν τι πλημμελές. διὸπερ συνέσει τε καὶ ἐπιστήμῃ ὁρθοπραγέων τις ἀνδρεῖος ἅμα καὶ εὐδύγνωμος γίγνεται.

³³ Прев. Ж. Калуђеровић. Н. Diels, *Predsokratovci fragmenti II*, Naprijed, Zagreb 1983, str. 159, B45. Нем. изд. Н. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker II*, Weidmann, Zürich . Hildesheim 1985, s. 156, B45.

³⁴ Код оваквих увида не сме се сметнути с ума, на Прокопеевом (J. F. Procope) трагу (консултовати: J. F. Procope, „Democritus on Politics and the Care of the Soul”, у: *The Classical Quarterly*, New Series, Vol. 39, No. 2. (1989), p. 307.), несигурност нашег знања о томе колико дуго и у ком облику су преживела Абдерићанинова изворна дела, и каква све поједностављивања, модификације па и искривљавања су доживела протоком времена. У византијском лексикону *Суда* (Σοῦδα) (ређе *Судида* (Σουίδα) (ДК68А31, ДК68А2) из X века наше ере, рецимо, наводи се да су само две књиге стварно његове (*Велики по(ред)ак* (Μέγας διάκοσμος) – чак и у вези ове књиге има дилема, будући да у аутентичним Леукиповим фрагментима стоји да је ΜΕΓΑΣ ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ заправо његово дело (ДК67Б1а) – и *О природи космоса* (Περὶ φύσεως κόσμου), а у наредном 32. фрагменту (ДК68А32) забележено је да је састављач пописа Демокритових дела и речника термина које је овај употребљавао био александријски библиотекар Калимах (*Καλλιμάχος ὁ Κυρηναῖος*), а не у потоњој традицији чешће помињани Трасил.

³⁵ Прев. Ж. Калуђеровић. Н. Diels, *Predsokratovci fragmenti II*, Naprijed, Zagreb 1983, str. 174, B181. Нем. изд. Н. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker II*, Weidmann, Zürich . Hildesheim 1985, s. 181-182, B181. Тезу о значају вештине убеђивања подупире

Иако Абдерићанин није био несклон идеји кажњавања, овде као да сугерише да читав концепт санкционисања неће бити плаузибилан ако правила и норме не буду интериоризоване. Врлина, у том смислу, произилази из унутрашње мотивације и уверења те је заснована на знању о дужностима, а не на доминацији страха. Демокрит једноставно напомиње да закони достижу своју ефикасност једино када их грађани прихвате као норму сопственог понашања, при чему се то прихватање може квалификовати као знање, јер је управо знање саставни део личности. Завршетак овог фрагмента: „Стога, онај ко разложно и са знањем исправно поступа, постаје у исти мах храбар и правилно расуђује” (διόπερ συνέσει τε καὶ ἐπιστήμῃ ὁρθοπραγέων τις ἀνδρεῖος ἄμα καὶ εὐδύγνωμος γίγνεται), подсећа на Сократов став да се сви могући облици врлине могу свести на једну јединствену одредбу, и то ону да је врлина знање (...ἐστὶν ἐπιστήμη ἡ ἀρετή...) (Мен.87ц).

Многи Абдерићанинови фрагменти директно се тематски односе на врлину уопште или на поједине врлине, и он сасвим могуће први од Хелена говори о врлини карактера. Ипак, без обзира што није само „дотакнуо” (ἥψατο)³⁶ питање о врлини, већ се њоме доста бавио, Демокрит није појмовно одредио врлину, односно код њега се не може утврдити „штаство” врлине тако што би се мисаоним кретањем доспевало до њене бити.

У антитези *physis-nomos*³⁷ „дубоко промишљени” (περίφρονα) (ДК68А1(40)) Абдерићанин антиципира говор о, каснијим језиком речено, регијама битка.³⁸ Када је у питању подручје *physis* онда

и Платон у Законима (ΝΟΜΟΙ Η ΝΟΜΟΘΕΣΙΑΙ) (890б-д), када се Атињанин обраћа Клинији говорећи да законодавац код доношења закона треба да се служи и овом вештином не би ли на тај начин (у)чинио људе питомијима.

³⁶ Термин потиче од Аристотела, конкретно од његових квалификација Демокрита, мада у контексту делимичног „додиривања” (ἥψατο, ἥψατο) формалног узрока (τὸ τί ἦν εἶναι, οὐσία) (Пхус.194а20-21; ПА642а24-28), или „не домицања” (οὐδὲν ἄπτεται) финалног узрока (τίνος ἔνεκα) (Де респ.471б30-472а3) од стране Абдерићанина. У наставку парафразираног пасуса из списка О деловима животиња (Περὶ ζώων μορίων) (642а29-31), Стагиранин додаје да је током тог (Сократовог) доба испитивање природе престало (τὸ δὲ ζητεῖν τὰ περὶ φύσεως ἔληξε), а филозофи су се окренули проучавању практичне (корисне) врлине (χρησίμων ἀρετήν) и политике (πολιτικὴν).

³⁷ Упоредити: М. А. Perović, *Praktička filozofija*, Grafomedia, Novi Sad 2004, str. 191-193; R. D. McKirahan, *Philosophy Before Socrates*, Hackett Publishing Company, Inc., Indianapolis/Cambridge 2010, pp. 405-426.

³⁸ Анценбахер (A. Anzenbacher) постулира да трајна заслуга атомиста лежи у разградњи радикалног јединства битка (како су то поставили Парменид и Декарт), како би се могла промишљати разлика и мноштво. A. Anzenbacher, *Filozofija*, Školska knjiga,

природа³⁹ има онтолошки приоритет у односу на људске конвенције,⁴⁰ јер: „По мњењу, наине каже, слатко, (и) по мњењу горко, по мњењу топло, по мњењу хладно, по мњењу боја, а уистину атоми и празнина”⁴¹ (νόμῳ γάρ φησι γλυκύ, (καὶ) νόμῳ πικρόν, νόμῳ θερμόν, νόμῳ ψυχρόν, νόμῳ χροίή, ἔτεῃ δὲ ἄτομα καὶ κενόν) (ДК68Б9). У другом подручју које обухвата социјални живот извесно је да Демокрит истиче *potos*, посебно безрезервно поштовање закона, које он ставља у исту раван са правдом. Добар пример за то је његов 174. фрагмент (ДК68Б174):

[Човек] доброг расположења [који] се посвећује праведним (δίκαια) и законитим (νόμιμα) делима, радује се и на јави и у сну, крепак је и безбрижан; док онај који и правду занемарује и оно што је потребно не чини, њему су све такве [ствари] неугодне, а када [ιχ] се присети, плаши се и [самог] себе куди.⁴²	ὁ μὲν εὖθυμος εἰς ἔργα ἐπιφερόμενος δίκαια καὶ νόμιμα καὶ ὕπαρ καὶ ὄναρ χαίρει τε καὶ ἔρρωται καὶ ἀνακηδής ἐστιν· ὃς δ' ἂν καὶ δίκης ἀλογῇ καὶ τὰ χρῆ ἐόντα μὴ ἔρῃ, τούτῳ πάντα τὰ τοιαῦτα ἀτερπείη, ὅταν τευ ἀναμνησθῇ, καὶ δέδοικε καὶ ἑωστὸν κακίζει.
--	---

Значај који Демокрит придаје *potosi* долази до изражаја и у његовом савету да се не чини зло у нади да ће остати скривено. Самопоштовање које то чини немогућим треба се успоставити као закон у души, а ваљало би да он гласи: „Стога, не чини ништа неприкладно”⁴³ (ὥστε μηδὲν ποιεῖν ἀνεπιτήδειον) (ДК68Б264). Овај императив, који по неким ауторима представља наговештај пледоајеа за оно што ће у модерним временима

Zagreb 1995, str. 61-62. Консултовати и: С. Жуњић, *Аристотел и хенологија*, Досије студио, Београд 2020, стр. 82-90.

³⁹ О сегментима Демокритове филозофије природе, видети: Ž. Kaluderović, *Istorija helenske filozofije I*, Akademska knjiga, Novi Sad 2024, str. 127-138, 217-225.

⁴⁰ Гадамер (H.-G. Gadamer) тврди да је расправа о проблему сазнања започела с Демокритом. H.-G. Gadamer, *Istina i metod*, Fedon, Beograd 2011, str. 292.

⁴¹ Прев. Ж. Калуђеровић. H. Diels, *Predsokratovci fragmenti II*, Naprijed, Zagreb 1983, str. 147, B9. Нем. изд. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker II*, Weidmann, Zürich . Hildesheim 1985, s. 139, B9. Консултовати и: ДК68Б125; R. B. English, „Democritus’ Theory of Sense Perception,” у: *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, Vol. 46. (1915), pp. 217-227; Б. Снел, *Откривање духа у грчкој филозофији и књижевности*, Карпос, Лозница 2014, стр. 277; M. Frede, *Slobodna volja*, Fedon, Beograd 2012, str. 28-29.

⁴² Прев. Ж. Калуђеровић. H. Diels, *Predsokratovci fragmenti II*, Naprijed, Zagreb 1983, str. 173, B174. Нем. изд. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker II*, Weidmann, Zürich . Hildesheim 1985, s. 179-180, B174. Грчке оригинале у преводу додао Ж. К.

⁴³ Прев. Ж. Калуђеровић. H. Diels, *Predsokratovci fragmenti II*, Naprijed, Zagreb 1983, str. 182, B264. Нем. изд. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker II*, Weidmann, Zürich . Hildesheim 1985, s. 199, B264.

бити названо „аутономна етика“, у ствари указује на Абдерићаниново уздизање старе хеленске врлине *aidosa*, као недовољно рефлектованог „моралног“ стида појединца, који је био један од стубова заједничности људи и услов да *polis* уопште постоји.⁴⁴ Истовремено он указује колико је у овом фрагменту *nomos* далеко од обичне конвенције и субјективног уверења.⁴⁵

Суптилна запажања о снази и вредности закона могу се пронаћи у 248. фрагменту (ДК68Б248), који, ипак, сугерише да ни најбоље устројени закони много не вреде ако су људи на које се они односе рђави. Колико чврсто стоји на становишту легалитета и моћи правде,⁴⁶ „Мудрост“ (*Σοφία*) (ДК68А2, ДК68А18) из Абдере показује и у 258. фрагменту (ДК68Б258):

Убијати треба све што наноси штету мимо правде, по сваку цену; и ко тако чини, имаће већи удео доброг расположења (<i>εὐθυ-</i> <i>μίας</i>) (?) и правде и храбрости (<i>θάρσεος</i>) и имовине (<i>κτήσεως</i>) (?) у сваком поретку (<i>ἐν</i> <i>παντὶ κόσμῳ</i>).⁴⁷	κτείνειν χρὴ τὰ πημαίνοντα παρὰ δίκην πάντα περὶ παντός· καὶ ταῦτα ὁ ποίων εὐθυμίας (?) καὶ δίκης καὶ θάρσεος καὶ κτήσεως (?) ἐν παντὶ κόσμῳ μέζω μοῖραν μεδέξει.
--	--

⁴⁴ Упоредити и: ДК68Б84, ДК68Б244.

⁴⁵ Нагласак на „овом фрагменту“, пре свега је због, у претходном пасусу цитираног, 9. фрагмента (ДК68Б9). Консултовати: М. Н. Ђурић, *Istorija helenske etike*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 1990, str. 169.

⁴⁶ У ДК68Б251 Демокрит се открива као следбеник демократског облика владавине, јер емфатично саопштава да је сиромаштво у демократији (*ἐν δημοκρατίῃ πενίῃ*) толико пожељније од такозваног блаженства код моћника (*τῆς παρὰ τοῖς δυνάστησι καλεομένης εὐδαιμονίας*), колико је и слобода боља у односу на ропство (*ὁκόσον ἐλευθερίῃ δουλείης*). О слободи (*ἐλευθερία*) код Абдерићанина, осим у управо наведеном фрагменту, извештава се још и у: ДК68А166, ДК68Б5, ДК68Б226. Посебно је интригантан последње наведени пасаж (ДК68Б226), који представља један од ретких текстова у пресократској филозофској традицији у коме се, у најмању руку, инсинуира релација између саме слободе (*ἐλευθερίας*) и изражавања без задршке тј. „слободе говора“ (*παρρησίᾱ*). Демокритове речи су: „Својствено слободи (*ἐλευθερίας*) [*je*] отворено говорити (*παρρησίᾱ*), али опасност [*лежи*] у препознавању правог тренутка“ (*οἰκήιον ἐλευθερίας παρρησίᾱ, κίνδυνος δὲ ἢ τοῦ καιροῦ διάγνωσις*). Прев. Ж. Калуђеровић. Н. Diels, *Predsokratovci fragmenti II*, Naprijed, Zagreb 1983, str. 179, B226. Нем. изд. Н. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker II*, Weidmann, Zürich . Hildesheim 1985, s. 190, B226. Грчке оригинале у преводу додао Ж. К.

⁴⁷ Прев. Ж. Калуђеровић. Н. Diels, *Predsokratovci fragmenti II*, Naprijed, Zagreb 1983, str. 182, B258. Нем. изд. Н. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker II*, Weidmann, Zürich . Hildesheim 1985, s. 197, B258. Грчке оригинале у преводу додао Ж. К.

Текст изворника у рукописима је искварен, па је прву реченицу могуће протумачити тако да се она односи на животиње штеточине из претходног 257. фрагмента (ДК68Б257),⁴⁸ али и на људе, како тврди наредни 259. фрагмент (ДК68Б259).⁴⁹ Могуће је да именица женског рода *εὐθυμία* („добро расположење”, „добра воља”, „спокојство”, „радост”, „веселење”), из текста овог фрагмента, јесте замена за изворно *ἐπιθυμία* (која је именица женског рода и значи „пожуда”, „жеља”, „чезнуће”, „нагон”), па део реченице у коме стоји да ће ко адекватно поступа имати у сваком (*poliskom*) поретку више доброг расположења (*εὐθυμία*), треба разумети да ко убија она створења која мимо правде наносе штету: „имаће више онога за чим жуди (*ἐπιθυμία*)”. Знак питања појављује се и иза именице женског рода *κτῆσεως* тј. *κτῆσις* или *κτᾶσεως* („имање”, „иметак”, „стицање”), а предлози шта би евентуално могло да стоји уместо ње су *τίσιος* (*honoris*, „част”), *τλήσεως* („смелост”, „одважност”) и *ἐκτᾶσεως* („растежање”, „(про)ширење”; фигуративно „узвишеност”, „поноситост”).⁵⁰

⁴⁸ О томе да се код Демокрита може пронаћи рудиментарна верзија идеје да су животиње одговорне за оно што чине видети у: Ž. Kaluđerović, «Presocratics and Other Living Beings», у: *Φιλοσοφία οὐκίτι. Philosophy of Education*, Vol. 26, No. 1, Київ, Україна, 2020, pp. 192-210.

⁴⁹ У овом (ДК68Б259) и у следећем 260. фрагменту (ДК68Б260), опсег строгог санкционисања прекршилаца „закона отаца” (*νόμους τοὺς πατρῴους*) и оних који не уважавају правду, извесно је, проширује се са животиња на људе. Када су људи у питању, постоји једно ограничење које се такође може протумачити као заступање идеје *νομοθεσία*-е (именица женског рода, и значи „законодавство”, „законодавно делање”). У ДК68Б259, након констатације да треба: „Убијати непријатеља у сваком поретку” (*κτείνειν πολέμιον ἐν παντί κόσμῳ*), реченица се завршава опаском да је то могуће урадити само уколико: „[То] закон не спречава” (*μὴ νόμος ἀπείργει*). Прев. Ж. Калуђеровић. Н. Diels, *Pred Sokratovci fragmenti II*, Naprijed, Zagreb 1983, str. 182, B259. Нем. изд. Н. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker II*, Weidmann, Zürich . Hildesheim 1985, s. 198, B259.

⁵⁰ Упоредити: Н. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker II*, Weidmann, Zürich . Hildesheim 1985, s. 197.

Стобеј бележи (ДК68А167) да Демокрит блаженство (εὐδαιμονία)⁵¹ назива разним именима, попут εὐθυμία,⁵² εὐεστία⁵³ („добро стање”, „добро-бит” „здравље”, „срећа”), ἀρμονία („сагласје”, „спајање”), συμμετρία („права размера”, „склад”),⁵⁴ ἀταραξία („душевни мир”, „неузбуђеност”, „неузнемиреност”), израз који ће се касније често појављивати код епикурејаца и стоичара. Стобеј у наведеном фрагменту још додаје да оно, наводно, долази: „Од разликовања и бирања задовољстава, а то је [оно] [што] [је] најлепше и најкорисније за људе”⁵⁵ (ἐκ τοῦ διορισμοῦ καὶ τῆς διακρίσεως τῶν ἡδονῶν, καὶ τοῦτ' εἶναι τὸ κάλλιστόν τε καὶ συμφερότατον ἀνθρώποις).

Пишући о истом проблему у спису *О крајностима добра и зла* (*De finibus bonorum et malorum*) (V, 29.87), оратор и славни римски еклектичар Цицерон каже: „То, наиме, он [Демокрит, прим. Ж. К.] назива највећим добром: добро расположење (εὐθυμίαν), а често и неустрашивост (ἀταρξίαν), то јест дух ослобођен страха”⁵⁶ (id enim ille summum bo-

⁵¹ Видети и: ДК68Б40, ДК68Б140, ДК68Б170, ДК68Б171, ДК68Б251.

⁵² Упоредити: ДК68А166; ДК68Б3, ДК68Б4, ДКБ174, ДКБ189, ДК68Б191, ДК68Б258, ДК68Б279, ДК68Б286. Диоген Лаертије пише (IX, 45) да је *telos* свега по Абдерићанину *euthymia*, која није идентична са *hedoneon* (ἡδονή је именица женског рода, која се уобичајено преводи као „уживање”, „задовољство”), додајући да циљ живота може бити именован и као *euesto*, „и многим другим именима” (καὶ πολλοῖς ἄλλοις ὀνόμασι). Она се набрајају у наставку пасуса, а треба им придодати још и именицу женског рода *ἀταρμαστία* („незачуђеност”, „незадивљеност”, али не у смислу индиферентности већ као стање унутрашње равнотеже и смирености) (ДК68А168).

⁵³ Видети: ДК68Б4, ДК68Б140, ДК68Б257.

⁵⁴ Речи којима се блаженство идентификује као ἀρμονία или συμμετρία (обе су именице женског рода), могу, осим демокритовског ауторства, са готово истом уверљивошћу носити и питагорејски печат, и бити приписане Сократу и Платону. Консултовати и: ДК68Б191.

⁵⁵ Прев. Ж. Калуђеровић. Н. Diels, *Predsokratovci fragmenti II*, Naprijed, Zagreb 1983, str. 138, A167. Нем. изд. Н. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker II*, Weidmann, Zürich . Hildesheim 1985, s. 129, A167.

⁵⁶ Прев. Ж. Калуђеровић. М. Tullius Cicero, *De finibus bonorum et malorum*, V, 29.87. Интернет адреса: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A2007.01.0036%3Abook%3D5%3Asection%3D87>. У Дилс-Кранцовој нумерацији овај пасаж је, благо модификован, означен као фрагмент 68А169. У њиховој верзији, уместо демонстративне заменице id („то”, „оно”) на самом почетку пасуса стоји прилог ideo („зато”, „стога”), па цела реченица може да се prevede овако: „Зато, наиме, он [Демокрит, прим. Ж. К.] највеће добро назива добрим расположењем (εὐθυμίαν), а често и неустрашивошћу (ἀταρξίαν), то јест духом ослобођеним страха” (ideo enim ille summum bonum εὐθυμίαν et saepe ἀταρξίαν appellat, id est animum terrore liberum). Н. Diels, *Predsokratovci fragmenti II*, Naprijed, Zagreb 1983, str. 139, A169. Нем. изд. Н. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker II*, Weidmann, Zürich . Hildesheim 1985, s. 129, A169.

num εὐθυμίαν et saepe ἀδαμβίαν appellat, id est animum terrore liberum). Именица женског рода ἀδαμβία („неустрашивост“, „небојажљивост“), која је поменута у Цицероновом запису, појављује се и у 4. фрагменту (ДК68Б4)⁵⁷ да означи оно што се по Абдерићанину, између осталог, називало *telosom*⁵⁸ живота. У 215. фрагменту (ДК68Б215), пак, она је употребљена да покаже да се величина и углед правде састоји у чврстости и смелости мисли, илити, да су врлине темељ сваког стабилног и исправног поретка, како у појединцу тако и у заједници, а да страх који произилази из неправде деструише те темеље:

Слава правде [је] храброст и неустрашивост (ἀδαμβίη) мисли, док страх [из] неправде [има] крај у несрећи. ⁵⁹	δίκης κῶδος γνώμης θάρσος καὶ ἀδαμ- βίη, ἀδικίης δὲ δεῖμα ξυμφορῆς τέρμα.
---	--

Фрагмент број 256 (ДК68Б256) вероватно је најближи одређењу *dike*:

⁵⁷ Помиње се *athambia* још и у: ДК68Б216.

⁵⁸ Премда је Демокрит аутор и списа карактеристичног назива *О сврси* (περὶ τέλους) (ДК68Б4), његов концепцијски прилаз, генерално гледано, тешко може бити телеолошки. Аристотел каже да је Абдерићанин пропустио говорити о ономе „због чега“ (τὸ οὐ ἔνεκα) и да све чиме се природа користи своди на нужност (ἀνάγκη) (ΓΑ78962-4), што се потврђује и у ДК28А32, с тим што се тамо тврди да је нужност сама: „Усуд и правда и провидност и творца космоса“ (εἰμαρμένην καὶ δίκην καὶ πρόνοιαν καὶ κοσμοποιόν). Прев. Ж. Калуђеровић. Н. Diels, *Predsokratovci fragmenti I*, Naprijed, Zagreb 1983, str. 200, А32. Нем. изд. Н. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker I*, Weidmann, Zürich . Hildesheim 1985, s. 223, А32. И овде се показује колико је комплексан истраживачки задатак да се покуша интегрисање целине *Corpus Democriteum*-а, односно да се у обиљу разнородног материјала који је преостало иза Леукиповог „дружбеника“ (ἑταῖρος) (Met. 98564), синхронизују и ускладе елементи његове филозофије природе и „етике“. Упућени у ствар филозофије су по овом питању радикално подељени. Неки уочавају кохерентно и самосвесно јединство у Демокритовом опусу, други пак разазнају само лабаву компатибилност, а трећи откривају очигледне недоследности. У сваком случају ако се, уз извесне резерве, и може повући паралелизам између његове физике и „етике“, овај паралелизам тешко да се може свести на озбиљну и систематску повезаност између теоријске и практичке сфере Абдерићанинове филозофије. Видети: J. Barnes, *The Presocratic Philosophers II*, Routledge & Kegan Paul, London, Henley and Boston 1979, pp. 231-232.

⁵⁹ Прев. Ж. Калуђеровић. Н. Diels, *Predsokratovci fragmenti II*, Naprijed, Zagreb 1983, str. 178, В215. Нем. изд. Н. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker II*, Weidmann, Zürich . Hildesheim 1985, s. 189, В215. Грчки оригинал у преводу додао Ж. К.

Правда је, наиме, чинити оно што треба, | *δίκη μὲν ἐστὶν ἔρδειν τὰ χρηρῆ ἔόντα,*
 а неправда, пак, не чинити оно што треба, | *ἀδικίη δὲ μὴ ἔρδειν τὰ χρηρῆ ἔόντα, ἀλλὰ*
 него се окретаати [од] [тога].⁶⁰ | *παρὰ τρέπεσθαι.*

У овом фрагменту апострофира се својеврсна дихотомија; Демокрит поручује да се правда огледа у делатном препознавању и спровођењу онога што је фундаментално и корисно, док неправда не произлази просто из пасивног изостанка тог чина, већ из релативно свесног, „вољног”, макар и ненамерног, скретања са исправног пута ка добру. Како било, евидентно је да је у ДК68Б256 нагласак на ономе „чинити”, „радити” (*ἔρδειν*), и на ономе „треба”, „потребно је” (*χρηρῆ*).

У 262. (ДК68Б262) и 263. (ДК68Б263) фрагменту прецизира се шта ово „требање” означава, како у вези са правдом тако и у вези са неправдом. Фрагмент 262 (ДК68Б262) идеју из претходно поменутог пасажа развија у смеру правне и *éthoske* одговорности: неправда се не састоји само у формалном чину ослобађања кривца, већ у нечијем афинитету према користи (*κέρδει*) и задовољству (*ἡδονῇ*) као мерилима пресуде. Правда је стога не само питање чина, већ и унутрашњег увида и *éthoskog* става (прев. Ж. Калуђеровић: „мора лежати на срцу” (*ἐγκάρδιον ἀνάγκη εἶναι*); онај ко погрешно суди односно „мимо закона” (*παρὰ νόμον*), а на основу себичних мотива, неминовно носи у себи неправду.

Овим се стиже корак ближе Демокритовом одређењу правде, пошто је она, као што је већ наговештено, везана за слеђење закона и норми. Сферу требања одређују писани и неписани акти и уредбе, који регулишу живот обичајносне заједнице. Изван овог поштовања закона и норми, што би, условно речено, била супстанција правде, постоји нешто што би се могло назвати грађанском врлином. О томе Абдерићанин пише у другопоменутом фрагменту: „Највеће учешће у деоби правде и врлине има онај [који] највише [почасти] вредности расподељује <најзаслужнијима> (?)”⁶¹ (*δίκης καὶ ἀρετῆς μεγίστην μετέχει μοῖραν ὁ [τιμὰς] ἀξίας τὰς μεγίστας τάμνων <τοῖς ἀξιοτάτοις> (?)*) (ДК68Б263).

⁶⁰ Прев. Ж. Калуђеровић. Н. Diels, *Predskratovci fragmenti II*, Naprijed, Zagreb 1983, str. 181, B256. Нем. изд. Н. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker II*, Weidmann, Zürich . Hildesheim 1985, s. 197, B256.

⁶¹ Прев. Ж. Калуђеровић. Н. Diels, *Predskratovci fragmenti II*, Naprijed, Zagreb 1983, str. 182, B263. Нем. изд. Н. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker II*, Weidmann, Zürich . Hildesheim 1985, s. 199, B263.

Његова констатација има више практички него теоријски карактер: правда и врлине⁶² још увек нису моралне категорије разрађене кроз дијалектички процес, него су резултат устаљеног функционисања заједнице; онај ко праведно и пропорционално нечијим заслугама распоређује част и друге награде не само да потврђује опште прихваћене норме, већ показује и највиши ниво социјалне одговорности, јер његова дела представљају оперативни механизам којим се одржава поредак и хармонична заједница.⁶³

-

Демокрит је био, ако не врхунац, оно барем последња или једна од последњих инстанци пресократског истраживања *physis*a. Код њега се наговештава идеја о опреци *φύσις-νόμος*⁶⁴ и изричито идеја о опреци *φύσις-τύχη*. Његов космолошки појам природе поступно прелази у антрополошки појам природе, на коме почива људска разборитост, која се негује *παιδεία*-ом.⁶⁵ Хелени знају вредност васпитања и образовања за преображавање људског бића, које према учењима произашлим превасходно из сократовске рецепције врхуни у филозофији. Уобличавање човека према одређеном смислу и сврси посредством

⁶² О Демокритовом дескрибовању других врлина и карактеристика тадашњег грчког *ēthos*a консултовати: о самодовољности (*αὐτάρχεια*): ДК68Б176, ДК68Б209, ДК68Б210, ДК68Б246; о разборитости (*φρονήσιος*): ДК68Б2, ДК68Б26, ДК68Б42, ДК68Б95, ДК68Б119, ДК68Б183, ДК68Б193; о умерености (*σωφροσύνη*): ДК68Б54, ДК68Б67, ДК68Б160, ДК68Б208, ДК68Б210, ДК68Б211, ДК68Б291, ДК68Б294; о храбрости (*ἀνδρεία*): ДК68Б181, ДК68Б213, ДК68Б214; о мудрости (*σοφία*): ДК68А1, ДК68А2, ДК68А16, ДК68А18, ДК68А19, ДК68А21, ДК68А53, ДК68А116, ДК68А135, ДК68А151, ДК68А166, ДК68Б21, ДК68Б26, ДК68Б31, ДК68Б47, ДК68Б59, ДК68Б115, ДК68Б118, ДК68Б119, ДК68Б142, ДК68Б197, ДК68Б216, ДК68Б247, ДК68Ц16; о светом (*ὁσιώς*): ДК68Б160.

⁶³ Демокритово схватање правде, као поштовања писаних и неписаних правила, заједно са наглашавањем расподеле почести према заслугама, представљало је део заједничког духовног *milieu*-а Хеладе, из ког су, без имплицирања директног преузимања Абдерићанових идеја, Платон и Аристотел касније минуциозно артикулисали своје врсте једнакости те типологију комутативне и дистрибутивне праведности.

⁶⁴ За супротно становиште упоредити: C. C. W. Taylor, „Anaxagoras and the atomists”, pp. 218-219, у: C. C. W. Taylor (ed.), *Routledge History of Philosophy Volume I. From the Beginning to Plato*, Taylor & Francis e-Library, London and New York 2005.

⁶⁵ Консултовати (осим већ цитираног ДК68Б181) и: ДК68Б33, ДК68Б179, ДК68Б180, ДК68Б182, ДК68Б183, ДК68Б185, ДК68Б187, ДК68Б197, ДК68Б242; A. Dihle, *Grieci i stranci*, Karpос, Loznica 2016, str. 42.

paideie омогућава и стварање човекове „друге природе”,⁶⁶ која је, у ствари, његова „прва природа”. Абдерићанин наслућује да проста природна егзистенција човека није оно стање у коме он треба да остане, као и да човек из сопствене визууре посматрано представља посебан догађај у *kosmosu*.⁶⁷ Посебност човека изражава се кроз његово увиђање да му се властита духовна егзистенција представља као не-природна, друго-природна или као највиша тачка његове природне егзистенције, односно као ход удаљавања од природне егзистенције.

Када је реч о практичким стварима које се тичу човека,⁶⁸ закона, прописа, норми и обичаја, код Абдерићанина се могу пронаћи доминантно саветодавни елементи који су били карактеристични за пред-етичко и пред-морално искуство Хелена. Ако му, коначно, треба одати признање због покушаја дефинисања у овом чланку навођених израза и термина, не сме се заборавити да у Демокритовим фрагментима

⁶⁶ О појму „друге природе” упоредити: М. А. Perović, *Filozofija morala*, Cenzura, Novi Sad 2013, str. 113-115.

⁶⁷ Хришћански новоплатоничар из VI века Давид из Јерменије (Δαβίδ ὁ Ἀρμένιος или Δαβίδ ο Αβίητος („Давид непобедиви”) тврди да се човек, према Демокриту, може одредити као (ДК68Б34): „Мали (распо)ред” (μικρῶν κόσμῳ). Прев. Ж. Калуђеровић. Н. Diels, *Presokratovci fragmenti II*, Naprijed, Zagreb 1983, str. 158, В34. Нем. изд. Н. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker II*, Weidmann, Zürich . Hildesheim 1985, s. 153, В34. Видети: В. Pavlović, *Presokratska misao*, ПЛАТΩ, Beograd 1997, str. 314; В. Митевски, *Душата и духовниот живот во антиката и раното средновековие*, Матица македонска, Скопје 2012, стр. 73; Т. Kokić, *Pregled antičke filozofije*, Naklada Breza, Zagreb 2015, str. 91-92. Рефлектовање човека као *μικρῶν κόσμῳ* имплицитно указује на његову вредност достојног предмета филозофског мишљења и високи онтолошки статус који се уклапа у *μέγας διάκοσμος*. Истовремено, став о постојању диференције између „малог” (распо)реда и „великог” по(ред)ка збиљности наговештава мисаону смелост одржања човека у свести о тој разлици. Мисаоно искуство тог филозофског исказа постало је (дуго)трајна баштина западне филозофске и опште културе, из које црпе инспирацију све антрополошке и особито антропоцентричке концепције које заступају резоне о истакнутом и привилегованом положају човека у свету. Наговештаји логоцентричних и хомоцентричних светоназора, као темеља модерне грађанске епохе, могу се пронаћи и у Демокритовим запажањима, упркос структурним изазовима инхерентним његовој концепцији. Поред поменутог 278. фрагмента (ДК68Б278), потребно је у том контексту консултовати и следеће фрагменте: ДК68А105, ДК68А111; ДК68Б5.8.7., ДК68Б11, ДК68Б33, ДК68Б34, ДК68Б179, ДК68Б180, ДК68Б181, ДК68Б182, ДК68Б183, ДК68Б185, ДК68Б187.

⁶⁸ Скептичар и лекар из II или можда III века наше ере Секст Емпирик (*Против математичара* (ΠΡΟΣ ΜΑΘΗΜΑΤΙΚΟΥΣ) (VII, 265) (ДК68Б165), преноси једноставну Демокриту тврдњу: „Човек је оно што сви знамо” (Ἄνθρωπος ἐστὶν ὃ πάντες ἴδμεν). Прев. Ж. Калуђеровић. Σ. Ἐμπειρικός, ΠΡΟΣ ΜΑΘΗΜΑΤΙΚΟΥΣ, σελ. 248, VII, 265. Интернет адреса:

<https://archive.org/details/sextusempiricus01bekkgoog/page/n241/mode/2up?view=theater>.

ипак нема њихове појмовне артикулације, већ се у бројним *Fragmenta moralia* показује само згуснута практичка мудрост обичајносног света, *gnome* (γνώμη) тј. поучне изреке тог света, и не више од тога.

ЛИТЕРАТУРА

- Anzenbacher, A., *Filozofija*, Školska knjiga, Zagreb 1995.
- Aristotel, *Fizika*, PAIDEIA, Beograd 2006.
- Aristotel, *Metafizika*, PAIDEIA, Beograd 2007.
- Aristotel, *O delovima životinja. O kretanju životinja. O hodu životinja*, PAIDEIA, Beograd 2011.
- Aristotel, *O disanju*, у: *O duši. Parva naturalia*, PAIDEIA, Beograd 2012.
- Aristotel, *O nebu. O postajanju i propadanju*, PAIDEIA, Beograd 2009.
- Aristotel, *O rađanju životinja*, PAIDEIA, Beograd 2011.
- Aristotel, *Politika*, Liber, Zagreb 1988.
- Aristotel, *Ustav atinski*, ΠΛΑΤΩ, Beograd 1997.
- Aristotelis Opera*, ex recensione Immanuelis Bekkeri, edidit Academia Regia Borussica, vol. I-V, Berlin 1831-1870. Ново издање припремио је О. Gigon, Walter de Gruyter & Co., Berlin 1970-1987. Сви Аристотелови оригинални наводи сравњивани су према овом издању.
- Barnes, J., *The Presocratic Philosophers II*, Routledge & Kegan Paul, London, Henley and Boston 1979.
- Cicero, M. T., *De finibus bonorum et malorum*. Интернет адреса: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A2007.01.0036%-3Abook%3D5%3Asection%3D87>.
- Claus, D. B., *Toward the Soul: An Inquiry into the Meaning of ψυχή before Plato*, Yale University Press, New Haven, London 1981.
- Curd, P. (ed.), *A Presocratic Reader*, Hackett Publishing Company, Inc., Indianapolis/Cambridge 2011.
- Diels, H., Kranz, W., *Die Fragmente der Vorsokratiker I-III*, Weidmann, Zürich . Hildesheim 1985-1987.
- Diels, H., *Predsokratovci fragmenti I-II*, Naprijed, Zagreb 1983.
- Dihle, A., *Grci i stranci*, Karpos, Loznica 2016.
- Đurić, M. N., *Istorija helenske etike*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 1990.
- Ἐμπεirikός, Σ., ΠΡΟΣ ΜΑΘΗΜΑΤΙΚΟΥΣ. Интернет адреса: <https://archive.org/details/sextusempiricus01bekkgoog/page/188/mode/2up?view=theater>.
- English, R. B., „Democritus’ Theory of Sense Perception,” у: *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, Vol. 46. (1915).
- Frede, M., *Slobodna volja*, Fedon, Beograd 2012.
- Gadamer, H.-G., *Istina i metod*, Fedon, Beograd 2011.
- Guthrie, W. K. C., *A History of Greek Philosophy II*, Cambridge University Press, Cambridge 1965.
- Huseinov, A. A., Irlic, G., *Istorija etike*, Književna zajednica Novog Sada, Novi Sad 1992.

- Kahn, C. H., „Democritus and the Origins of Moral Psychology”, y: *The American Journal of Philology*, Vol. 106, No. 1. (Spring, 1985).
- Kaluđerović, Ž., *Istorija helenske filozofije I*, Akademska knjiga, Novi Sad 2024.
- Kaluđerović, Ž., Jašić, O., Kaluđerović Mijartović, Z., „Dike atinskog mudraca i zakonodavca”, y: *Gradovrh*, god. XVIII, br. 18, Tuzla, Bosna i Hercegovina, studeni 2022.
- Kaluđerović, Ž., „Presocratics and Other Living Beings”, y: *Філософія освіти. Philosophy of Education*, Vol. 26, No. 1, Київ, Україна, 2020.
- Kaluđerović, Ž., „Pretpostavke nastanka morala”, y: *Bošnjačka pismohrana* (Zbornik radova Simpozija «Gdje je nestao - moral»), Svezak 15, broj 42-43, Zagreb, Hrvatska, 2016.
- Калуђеровић, Ж., Калуђеровић Мијартовић, З., „Прото-биоетика онога који је ‘о свему размишљао’”, y: *ARHE*, god. XXI, br. 42, Novi Sad 2024.
- Kokić, T., *Pregled antičke filozofije*, Naklada Breza, Zagreb 2015.
- Ksenofont, *Uspomene o Sokratu*, BIGZ, Beograd 1980.
- Laertije, D., *Životi i mišljenja istaknutih filozofa*, BIGZ, Beograd 1973. Оригинал Βίοι καὶ γνῶμαι τῶν ἐν φιλοσοφίᾳ εὐδοκίμησάντων преузет је са Интернет адресе: <http://www.mikrosapoplous.gr/dl/dl.html>.
- Laks, A., Most, G. W. (ed. and trans.), *Early Greek Philosophy Later Ionian and Athenian Thinkers Part 2*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London, England, 2016.
- McKirahan, R. D., *Philosophy Before Socrates*, Hackett Publishing Company, Inc., Indianapolis/Cambridge 2010.
- Митевски, В., *Душата и духовниот живот во антиката и раното средновековие*, Матица македонска, Скопје 2012.
- Павловић, Б., *Пресократска мисао*, ПЛАТΩ, Београд 1997.
- Perović, M. A., *Filozofija morala*, Cenzura, Novi Sad 2013.
- Perović, M. A., *Filozofija politike*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica 2019.
- Perović, M. A., *Praktička filozofija*, Grafomedia, Novi Sad 2004.
- Platon, *Menon*, y: *Dijalozi*, Kultura, Beograd 1970. Оригинал ΜΕΝΩΝ (ἡ περὶ ἀρετῆς, πειραστικός) преузет је из: Platon, *DES SOKRATES APOLOGIE. KRITON. EUTHYDEMOS. MENEXENOS. GORGIAS. MENON*, Werke: in 8 Bd.; griech. u. dt., zweiter band, Hrsg. von G. Eigler, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1988.
- Platon, *Odbrana Sokratova*, y: *Dijalozi*, Kultura, Beograd 1970. Оригинал ΑΠΟΛΟΓΙΑ ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ преузет је из: Platon, *DES SOKRATES APOLOGIE. KRITON. EUTHYDEMOS. MENEXENOS. GORGIAS. MENON*, Werke: in 8 Bd.; griech. u. dt., zweiter band, Hrsg. von G. Eigler, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1988.
- Platon, *Protagora*, *Gorgija*, Kultura, Beograd 1968. Оригинал ΠΡΩΤΑΓΟΡΑΣ (ἡ σοφισταί, ἐνδεικτικός) преузет је из: Platon, ION · HIPPIAS II · PROTAGORAS · LACHES · CHARMIDES · EUTHYPHRON · LYSIS · HIPPIAS I · ALKIBIADES I, Werke: in 8 Bd.; griech. u. dt., erster band, Hrsg. von G. Eigler, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1990.
- Platon, *Zakoni*, Dereta, Beograd 2004.
- Procope, J. F., „Democritus on Politics and the Care of the Soul”, y: *The Classical Quarterly*, New Series, Vol. 39, No. 2. (1989).

- Rohde, E., *Psyche*, Routledge & Kegan Paul, London 1925.
- Schmid, W., „Der Ausgang der altionischen Naturphilosophie: die Atomistik”, пог. VIII, у: W. Schmid - O. Stählin, *Geschichte der griechischen Literatur*, I. Teil, 5. Band, 2. Hälfte, 2. Abschnitt, Munich 1948.
- Снел, Б., *Откривање духа у грчкој филозофији и књижевности*, Карпос, Лозница 2014.
- Sorabji, R., *Emocije i duševni mir*, Sandorf & Mizantrop, Zagreb 2016.
- Stobaei, J., *Anthologium Eclogae Physicae et Ethicae*, vol. I, recens. C. Wachsmuth et O. Hense, Apud Weidmannos, Berolini 1884.
- Stobaei, J., *Anthologium*, vol. IV, partem priorem, recens. C. Wachsmuth et O. Hense, Apud Weidmannos, Berolini 1909.
- Taylor, C. C. W., „Anaxagoras and the atomists”, у: C. C. W. Taylor (ed.), *Routledge History of Philosophy Volume I. From the Beginning to Plato*, Taylor & Francis e-Library, London and New York 2005.
- Taylor, C. C. W., „The atomists”, у: A. A. Long (ed.), *The Cambridge Companion to EARLY GREEK PHILOSOPHY*, Cambridge University Press, Cambridge 1999.
- Vlastos, G., „Ethics and Physics in Democritus” (Part Two), у: *The Philosophical Review*, Vol. 55, No. 1. (Jan., 1946).
- Жуњић, С., *Аристотел и хенологија*, Досије студио, Београд 2020.

ŽELJKO KALUĐEROVIĆ

University of Novi Sad, Faculty of Philosophy

PRE-ETHICAL REFLECTION OF THE *PERIPHONETIC* ABDERITE

Abstract: Eight or nine catalogued writings of Democritus, preserved under the collective title *Ethics* (Ἠθικά), have survived, arranged into two tetralogies. Subsequently, several eminent thinkers endeavoured to integrate these somewhat fewer than 220 fragments into a logical, coherent, and original system, conferring upon them a place of prominence within the philosophy of „Wisdom” from Abdera, with the intent of concluding that, in his case, one may speak almost incontrovertibly of an ethics, indeed to the extent of regarding him as the progenitor of Greek ethical thought. However, an examination of those passages and of Leukippos’ „associate” positions concerning virtue, justice, laws, regulations, norms, responsibility, democracy, liberty, contentment, happiness, measure, *paideia*, and man has led the author of this article to a markedly different conclusion. From the extant *Fragmenta moralia*, it is manifest that there is no separate methodological reflection on morals, nor any thinking on active thinking, *alias*, ethics, as a discipline, nor any conceptual articulation of the aforementioned practical expressions and terms. In the Thracian’s notes, one most frequently finds morality-based maxims and so-called *loci communes* of Hellenic culture and civilisation. A significant number of sententiae, in other words, do not transcend the realm of explicating what is known as folk wisdom, that is, *gnōmai*, or didactic maxims, of the ancient world. Ultimately, the author has determined that within the ‘ethical’ works of the „very thoughtful” (περίφρονα) Abderite one encounters predominantly advisory elements characteristic of the pre-ethical and pre-moral experience of the Hellenes, and no more than that.

Keywords: „very thoughtful” Abderite, *Ethics*, ‘ethics’, virtues, customary morality, *locus communis*, *gnōmai*; pre-ethical reflection

Primljeno: 1.7.2025.

Prihvaćeno: 28.8.2025.